

AŞKIN HÜNKÂRİ HACI BEKTAŞ VELİ ŞAHDİZ ROMANINDA BİR İPEK YOLU ŞEHİRİ: NİŞABUR*

Hacı Bektaş Veli the Sultan of Love a Silk Road City in the Novel of Şahdiz:
Nishapur

Esra SAZYEK**

Öz

Horasan'ın "parlayan biricik yıldızı" Nişapur, İpek Yolu'nun üzerinde bulunması sebebiyle hemen her dönemde önemini koruyan bir şehir olmuştur. Sırtını dayadığı Binalud Dağı'nın düşman saldırılarına karşı korunma üstünlüğü sağlaması, eteklerinin tarıma elverişli oluşu ve gerekli suya kolaylıkla ulaşılması gibi hayati öneme sahip koşullar da bu önemi perçinlemiştir. Sahip olduğu jeopolitik konum sebebiyle pek çok devletin egemenlik arzularını kabartan şehir, tarihin derinliklerinden günümüze doğru bir akışla, Sasaniler, Tahiriler, Saffariler, Sâmâniler, Gazneliler, Selçuklular ve Harzemşahlr gibi birbiri ardına şehre hükümlen olan farklı devletlerin egemenliği altına girmiştir. Gaznelilerden itibaren kültürel bir dönüşüm yaşayarak Türkleşme sürecine giren şehir, Selçuklular döneminde özellikle eğitim alanında yaşanan gelişmeler sonucunda medreselerin merkezi haline gelmiş; çok sayıda âlim, mutasavvıf ve şairin yetiştiği bir ilim yuvasına dönüşmüştür. Türk-İslâm tasavvuf anlayışının köklü isimlerinden olan Hacı Bektaş Veli de Nişapur'da doğmuş; ilk bilgilerinin burada "Pir-i Türkistan" namıyla bilinen Hoca Ahmet Yesevî'nin halifelerinden Lokman Perende'den almıştır.

Bu makalede, Kemal Derin'in Hacı Bektaş Veli'nin yaşamını konu edindiği *Aşkın Hünkârî Hacı Bektaş Veli Şahdiz* adlı romanında Nişapur'un coğrafi konumu, ekonomik ve demografik yapısı, siyasi ve kültürel özellikleri irdelenmiş ve şehrin kurmaca ortama nasıl yansıtıldığı tespit edilmiştir. Çalışma neticesinde, tarihî gerçekliği menkıbevî olanlar harmanlayan romanda Nişapur'un, Hacı Bektaş Veli'nin ilk bilgilerinin edindiği, kimlik ve kişiliğinin temellerinin atıldığı, tıpkı bedeni gibi ruhunun da şekillendiği önemli şehirlerden biri olarak bir coğrafya parçası olmanın ötesinde, âdeta bir figür gibi işlendiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, Lokman Perende, Nişapur, Horasan, İpek Yolu.

Abstract

Nishapur, the one and only shining star of Khorasan, has been a city that has maintained its importance in almost every period due to its location on the Silk Road. Vital conditions such as the fact that Mount Binalūd, on which it rests, provides superiority in protection against enemy attacks, that its slopes are suitable for agriculture, and that the necessary water is easily accessible, clinched this importance. Due to its geopolitical position, the city, which has increased the desire for sovereignty of many states, has come under the domination of different states, such as Sāsānids, Tāhirīds, Saffarīds, Sāmānīds, Ghaznavīds, Seljūqs and Harzemshahs, which have dominated the city one after another, with a flow from the depths of history to the present. From the Ghaznavīds, the city, which entered the process of Turkization by experiencing a cultural transformation, became the centre of madrasas during the Seljuk period, especially as a result of the developments in the field of education; it has turned into a home of knowledge where many scholars, şūfīs and poets are educated. Hacı Bektaş Veli, one of the well-established figures of the Turkish-Islamic understanding of şūfīsm, was also born in Nishapur; he received his first knowledge here from Luqman Perende, one of the caliphs of Hodja Aḥmad al-Yasawī, known as "Pir-i Turkistan".

In this article, the geographical location, economic and demographic structure, political and cultural characteristics of Nishapur were discussed based on Kemal Derin's novel *Aşkın Hünkârî Hacı Bektaş Veli Şahdiz* (Hacı Bektash Veli the Sultan of Love), in which the life of Hacı Bektaş Veli was the subject, and how the city was reflected in the fictional environment was determined. As a result of

* Geliş Tarihi: 09.11.2021, Kabul Tarihi: 18.01.2022. DOI: 10.34189/hbv.102.015

** Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Kocaeli, Türkiye), esazyek@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5750-7158

the study, it was revealed that in the novel, which blends historical reality with the epic, Nishapur is one of the important cities where Hacı Bektaş Veli's first information was acquired, the foundations of his identity and personality were laid, and his soul was shaped just like his body, beyond being a piece of geography, it was treated like a figure.

Keywords: *Hacı Bektaş Veli*, Luqman Perende, Nishapur, Khorasan, Silk Road.

Giriş

Olay örgüsü, figüratif kadro ve zamanın yanında, roman türünün en gerekli öğelerinden biri de mekândır. Mekân, en basit tanımıyla romandaki olayların geçtiği yerdir. Ancak “gerçek” ya da “muhayyel”, mutlaka bir mekâna gereksinim duyan olaylar (Tekin, 2001, 129) gibi figürler de içinde büyüyüp gelişecekleri, eylemde bulunacakları ve kendilerini gerçekleştirecekleri bir yere muhtaçtır (Korkmaz, 2007, 414). Zira mekân ögesi, hem olay örgüsü hem de bu örgünün içine konumlanan figürler için temel belirleyenlerin başında gelir. Olay örgüsünü oluşturan her bir halkanın niteliği ya da ona eşlik eden figürlerin içinde bulunduğu koşullar ise mekânın şekillenmesinde oldukça etkilidir (Aktaş, 1984, 125-126). İki yönlü olan bu etkileşimde figür, içinde bulunduğu mekânı duygu ve düşünceleriyle şekillendirirken, mekân da etkin ve kurucu bir değer olarak içine aldığı figürü etkiler (Korkmaz, 2007, 400). Romanın hangi türde yazıldığı ya da hangi zaman aralığını kapsadığı da bu noktada önemlidir. Söz gelimi konusunu modern zamandan seçen ve daha çok insanı ve onun psikolojisini anlatan romanlar ile tarihî romanların mekânı ele alış şekli aynı değildir (Karaca, 2006, 73/76). İlkinde mekân, romantizmin de etkisiyle, figürün iç dünyasını, duygu ve heyecanını yansıtan işlevsel bir araca dönüşür; figürle özdeşleşip âdeta şahsileşir (Aktaş, 1984, 129). “Kişi” ve “yer” arasındaki bu özdeşlik, roman figürünün içinde yaşadığı çevreden bağımsız olmadığını, evi ve şehri ile tamamlandığını ifade eder (Yetkin, 1972, 135). Tarihî romanlarda ise mekân, olaylara gerçeklik algısı kazandıran fizikî bir çevreden ibarettir. Bu tarz mekânların, figürlerin iç dünyasını yansıtmak ya da ruhsal durumları hakkında bilgi vermek gibi bir kaygıları yoktur. Hacı Bektaş Veli'nin yaşamını anlatan *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz* (2012) adlı tarihî romana bu perspektiften bakıldığında, mekânın iki yönlü ele alındığını söylemek mümkündür. Zira mekân, kimi zaman sadece tablo niteliği taşıyan bir coğrafya parçasıyken, kimi zaman da figürlerin algılama biçimine göre anlamlar yüklenen sembolik işleviyle öne çıkar. Çünkü yazar, romanını kaleme alırken olayların geçtiği mekâna dair tarihî malzemeyle yetinmemiş, Hacı Bektaş Veli'nin Horasan'da başlayıp Suluca Karahöyük'te biten yaşam yolculuğunun önemli duraklarını da tek tek ziyaret etmiştir. Üzerinden çok zaman geçse de yapılan bu ziyaretler, “Elinizde tuttuğunuz bu roman, o isimsiz geminin güvertesinde, uğradığı her limanda, köpüklü dalgalarının serinliğinde, başucumdan hiç ayrılmayan martıların koruyucu kanatlarının altında biriktirilen sözcüklerin bir araya getirilmesi sonrasında yazıldı.” (Derin, 2012, 11-12) sözlerinden de anlaşılacağı gibi yazarın mekâna dair duygusal bir bakış geliştirmesine, dolayısıyla mekânın âdeta bir roman figürüne dönüşmesine sebep olmuştur. Bu romantik tavrın yansıdığı ilk şehir ise Hacı Bektaş Veli'nin doğduğu yer olması sebebiyle Nişabur'dur.

Bu çalışmada Kemal Derin'in Hacı Bektaş Veli'nin yaşamını konu edindiği *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz* adlı romanında Nişabur'un coğrafi konumu, ekonomik ve demografik yapısı, siyasî ve kültürel özellikleri irdelenecek ve şehrin

kurmaca ortama nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Tarihi gerçekliği menkıbevi olanla harmanlayan romanda, Ömer Hayyam ve Feridüttin Attar gibi daha pek çok şair ve mutasavvıfın yetiştiği Nişabur'un, Hacı Bektaş Veli'nin de ilk bilgilerini edindiği, kimlik ve kişiliğinin temellerinin atıldığı, tıpkı bedeni gibi ruhunun da şekillendiği önemli şehirlerden biri olduğu belirginleştirilecektir. Dolayısıyla Nişabur'un, romanda bir coğrafya parçası olmanın ötesinde, âdeta bir figür gibi işlendiği ortaya konacaktır.

1. Şehrin Coğrafi Konumu

Günümüzde İran'ın Kuzeydoğusunda bulunan, yaklaşık yetmiş bin nüfuslu bir şehir olan Nişabur; Belh, Herat ve Merv'le birlikte Horasan'ın dört önemli şehridir (Öztürk, 1999, 285). Binalud Dağı'nın güneybatısında bulunan şehir, Orta Asya ve Hindistan'ı İran üzerinden Batı'ya, İran Körfezi'ni ise Volga boylarına bağlayan tarihi ticaret yollarının üzerinde bulunur. Çok sayıda medeniyetin birleştiği bu yolların en önemlisi ise İpek Yolu'dur (Pırlanta, 2010, 311). Nişabur, İpek Yolu'nun ana güzergâhlarından biri olması sebebiyle sadece Orta Çağ'da değil, hemen her dönemde önemini koruyan bir şehir olmuştur. Coğrafi bakımdan stratejik avantajlara sahip şehrin bu önemli konumu, tarihi gerçekliğin menkıbevi olanla harmanlandığı *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli* romanında, hemen her fırsatta hissettirilir. Bunun en somut karşılığı, aşağıdaki satırlarda belirir:

“Nişabur, Binalud Dağının eteğinden aşağı ovaya yayılıyordu. Kırk yedi bölgeye ayrılmıştı. Yüksek söveli on dört giriş kapısı her daim şehre girip çıkanlarla dolup taşıyordu. Kentin bedenleri yedi adam boyundaydı; oldukça heybetliydi. Görenlere fevkalâde güven hissi veriyordu. Ovanın yaklaşık üçte birini sarıp sarmalıyordu. Binalud, kuzeyden doğuya yekpare uzanıyordu, hemen bitişiğinde Bagheshan, Mirabad ve Bojand dağları yükseliyordu. Tam karşısında, güneydeyse, yağmur sularından sürülmüş tarlaya dönen puslu Katkan Sıradağları, Nişabur Ovasının büyüklüğü karşısında zar zor seçiliyordu.” (Derin, 2012, 48)¹

Kasım 1208'de Horasan'da başlayan, Mart 1270'te Anadolu'da son bulan romandaki olaylar, az sayıdaki geriye dönüşlerin dışında, kronolojik bakımdan düzenli şekilde ilerler. Roman, Bektaş'ın annesi Hatem ile babası Sultan İbrahim'in uzak diyarlardan gelen tüccarların da uğrak noktası olan Nişabur'un en büyük pazarını dolaşmalarıyla başlar (Derin, 2012, 18). Üzeri kemerli sokakların arasındaki daracık dükkânları gezip alışveriş yaptıktan sonra meydana yönelen çift, ayrıntılı biçimde tasvir edilen şehrin meydanında, Nişabur'u ele geçirmek için hızla ilerleyen Moğol ordusunun Semerkand'a dayanmış olduğunu duyuran davulcunun sesiyle irkilir. Meydanı geride bırakıp yürümeye devam ettiklerinde ise bu kez sokağın başında Deli Derviş'le karşılaşılır (Derin, 2012, 20-23). Tozun, toprağın içinde yatan; saçlı, kaşlı, kirpikleri kazılı kırk yaşlardaki keşiş kılıklı bu adam, öfkeyle seslendiği Sultan İbrahim'e yirmi dört yıl aradan sonra bir oğlu olacağını ve adını Bektaş koymasını söyler. Sultan İbrahim bunun üzerine Nişabur'un tanınmış sufilerini bir araya getirip

1. Bu makalede, romandan yapılan tüm alıntılarda Kemal Derin'in, *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz* adlı romanının Destek yayınlarından çıkan 2. baskısından yararlanılmıştır.

bir meclis kurar. Bu dost meclisinde, yedi gün boyunca okunan gülbanklerin ardından hamile kalan Hatem, 21 Mart 1209'da bir oğlan çocuk dünyaya getirir. Sultan İbrahim Deli Derviş'in öğüdünü dinler ve sol avucunda beni andıran yeşilimsi bir lekeyle dünyaya gelen oğluna Bektaş adını verir. Romana göre 21 Mart 1209'da Nişabur'da dünyaya gelen Bektaş'ın (Derin, 2012, 36) avucunun ortasındaki yeşil ben ise *Velâyetname*'de de vurgulandığı gibi Hz. Ali'nin neslinden geldiğine dair en büyük nişanedir (Gölpınarlı, 1958, 6).

Romanın olgu kuruluşu bakımından en dikkat çeken yönü, iki ana bölüm şeklinde kurgulanışıdır. Hacı Bektaş Veli'nin doğumundan Anadolu'ya gelene kadarki sürecin anlatıldığı 1. Kitap "Güneş Diyarı" başlığını taşıırken, Anadolu'ya geldikten sonraki sürecin anlatıldığı 2. Kitap "Işık Diyarı" başlığını taşır. Bu bölümlenmiş şekli coğrafi açıdan "Horasan" ve "Anadolu" şeklindeki ayrıma işaret ederken; metaforik açıdan da Hacı Bektaş Veli'nin, güneş diyarı Horasan'dan getirdiği ilmin nuruyla Anadolu'yu ışık diyarına dönüştürmesini anlatır. Zira eski Farsçada *hur* (güneş) ile *âsân* (gelen, doğan) sözcüklerinin birleşiminden oluşan Horasan, "güneşin yükseldiği yer" ya da "güneş ülkesi" anlamına gelir (Çetin, 1998, 234). Söz konusu anlamın doğrudan karşılık bulduğu romanda Horasan "güneş diyarı", Nişabur ise "güneş diyarının en parlak yıldızı"dır. Şehir ve yıldız arasında kurulan anolojik ilişki oldukça dikkat çekicidir. Zira yıldızın parlaklığı Nişabur'un bölgedeki önemini imlerken, göksel bir varlık oluşu ise yüksekliğine vurgu yapar. Gerçekten de Nişabur, Horasan bölgesinin denizden en yüksek yeridir ve bu özelliğinden dolayı İslâm'ın ilk dönemlerinde "bulut şehri" anlamına gelen *Ebreşehr* adıyla anılmıştır (Pırlanta, 2010, 47/53). Şehir o kadar yüksektir ki yıldızlara dokunmak içten bile değildir:

"Uzatsan elini tutabileceğin kadar yakın, Nişabur'un yıldızları, her biri yanıp sönen mücevher. O mücevher ki içlerine işliyordu görenlerin, gözleyenlerin. Gece çöktüğünde toprak damlara çıkıp yıldızları seyretmek, en gözde eğlencesiydi çocukların. Nişabur'un kendisi parlak mı parlaktı. En az yıldızları kadar hem de [...]" (Derin, 2012, 26)

Görüldüğü gibi romanda sık sık, "güneş diyarının parlayan yıldızı" (Derin, 2012, 20/49) olarak nitelendirilen Nişabur, Horasan bölgesinin en önemli şehri olarak anılır. Bu durum, o dönemde Nişabur'a gelen seyyahların gözlemleriyle de örtüşür. Hemen bütün Ortaçağ seyyahları, Nişabur'dan övgüyle söz ederler. Söz gelimi 1216 yılında buraya gelen Yakut El-Hamevi, "Mucemü'l Büldan" adlı ansiklopedik eserinde, pek çok şehir gezdiğini; ancak Nişabur'un bir benzerini görmediğini belirtir. Onun, "faziletli ve âlim insanların menbarı" (Özgüdenli, 2007, 150) olarak tanımladığı şehir, Hacı Bektaş Veli'nin çağdaşı Alaaddin Ata Melik Cüveyni tarafından da diğer şehirlerle mukayese edilerek yüceltilir. "Yeryüzünü gökyüzüyle karşılaştırıp, şehirleri yıldızların yerine koyarsak, Nişabur yıldızların arasında parlak Zühre yıldızının yerini tutar." (Öztürk, 2001, 141) sözleri, Yakut El-Hamevi'nin izlenimlerini âdeta tekrarlayan bir öz taşıır. İbn Batuta ise bağları, bahçeleri ve sularının bolluğu sebebiyle Nişabur'u küçük Dimaşk'a benzetir (Şahin - Arifoğlu, 2014, 378). Şehre yönelik bu tasvirler, *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli* romanına da yansır. Buna göre Nişabur'un havası güzel, suyu boldur; sokakları geniş ve meydanları oldukça canlıdır. Pazarları çeşit çeşit ürünlerle dolup taşan şehir; büyüleyici güzellikte kütüphanelere, camilere

ve saraylara sahiptir. İşte Hacı Bektaş Veli, kültürel, ekonomik, sosyal ve tarihi açıdan böylesine zengin bir şehirde dünyaya gelir. Yazar, Hacı Bektaş Veli'nin doğumunu, içinde yaşanılan coğrafyanın iklimsel durumuyla özdeşleştirerek anlatır.

2. Şehrin İklimi

Nişabur, iklim koşulları bakımından Horasan bölgesinin yaşamaya en elverişli yeridir. Tâhîrî hükümdarı Abdullah b. Tâhir bu nedenle hükümet merkezini Merv'den Nişabur'a taşımıştır (Pırlanta, 2014, 989). Zira karasal iklimin hüküm sürdüğü şehri çevreleyen bol miktardaki sular, bir yandan havayı yumuşatırken diğer yandan tarım faaliyetlerine imkân sunar. Romanda bu reel duruma sadık kalındığı ve Nişabur'un; kavak, çam, akasya ve kayın ağaçlarıyla çepeçevre sarılan; bağlık, bahçelik bir şehir olarak tasvir edildiği görülür (Derin, 2012, 41). Bu betimsel çerçeve içinde "hazan", altın yapraklarını uğurlayan ağaçların kışa hazırlanırken kolları kırıkmiş gibi yarım ve eğri durduğu; "kış" ise keskin soğğun ardından savrula savrula yağan karların evlerin kapısını, bacasını tıkadığı; çocuklarsa karı pekmezele karıştırıp kâse kâse kaşıklayarak yedikleri ve bağıra çağıra oynadıkları bir mevsim olarak anlatılır (Derin, 2012, 25-26). Romanda anılan bir diğer mevsim, "ilkbahar"dır; ancak yazar, sonbahar ve kışı dekoratif bir anlayışla işlerken, ilkbahara özel bir anlam atfetmeyi seçer. Çünkü romana göre Bektaş, 21 Mart 1209'da dünyaya gelir. İran takvimine göre 21 Mart'a denk gelen ve yılın ilk ayı olan Ferverdin, Ömer Hayyam'ın *Nevrûz Nâme*'sinde de belirttiği gibi tabiatın canlandığı, baharın başladığı aydır (Öztürk, 2017, 152). Dolayısıyla ilkbahar romanda salt bir hava ılıması barındıran yönüyle değil, Bektaş'ın doğumunu müjdeleyen sembolik anlamıyla da karşımıza çıkar. Baharın ilk belirtisi olan cemrenin düşmesiyle birlikte usul usul yumuşayıp "safran sarısı" giysisinden soyunan bozkır, unuttuğu canı diriltip yeni bir doğuma hazırlanırken, Hatem de Bektaş'ı dünyaya getirmeye hazırlanır (Derin, 2012, 31). Toprak ile kadın bedeni arasında kurulan bu eşzamanlı ikonografik ilişki, coğrafyanın bir amaca hizmet ettiğini ve figürlerin duygularını yansıtan ya da yaşanacakları önceden sezdirenen işlevsel yönüyle kullanıldığını gösterir. Olayların yaşandığı coğrafya ile içinde yaşayanlar arasındaki bu karşılıklı ilişki, romanda açıkça görülür. Nişabur'un sarı renkli bozkırı nasıl ki kısa sürede yeşerip renk renk çiçeklerle donandıysa, Bektaş'ın doğumuyla birlikte hava da birdenbire "leylak" kokmaya başlar. Bu iklimsel değişim, en belirgin ifadesini Binalud Dağı'nda bulur:

"Binalud, heybetli bir dağdı; ama bugün bir başkaydı. Gövdesini pus sarmış olsa da, tepesi açık, saçları yolunmuştu. Yüklü bulutlar yanı başında, eteğinde salınarak cirit atıyordu. Hemen dibinde, ince uzun bacaklarından sıyrılarak serpilip uçsuz bucaksız Nişabur'un dümdüz ovasını örten bozkırın atlası, safran sarısı toprağa cemre düşmüş, ova ağzına kadar rengârenk çiçeklerle süslenip taşıyordu. Kış, yeniden uyanmak üzere uykuya yatıyor, bahar uyanışın tadını çıkarıyordu. Gece ile gündüz, karanlık ile aydınlık eşitleniyordu. Aynı terazinin kefesinde birbirini dengelemeye koşuyordu. Orta yerinde güvenle sırtını Binalud'a dayayan kadim Nişabur, Ferverdin'in ilk gününe, yeni yılın doğumuna hazırdı tarihe meydan okurcasına [...]'" (Derin, 2012, 31)

Yukarıdaki pasajda vurgulandığı gibi Nişabur, Binalud Dağı'nın eteklerine kurulan bir şehirdir. Tarihi çok eskilere dayanan bütün yerleşim yerleri gibi çevreye

hâkim bir tepe üzerine konumlanan şehrin sırtını dayadığı bu dağ, romanda Hacı Bektaş'ın doğduğu evin penceresinden rahatlıkla görünür. Söz gelimi Sultan İbrahim, evinin penceresinden tüm azametiyle yükselen Binalud Dağı'na hayranlıkla bakıp iki kolunu havaya kaldırarak dua eder:

“Ah Binalud! Sen olmasan Nişabur rahat uyuyabilir miydi acaba? Sırtını kime dayayacaktı gözü arkada kalmadan? Gelip geçenlere sırlarını kim anlatacaktı, çocukların olmasa kim yol gösterecekti güneşinde tutuşmak isteyenlere? Nice savaşlar görmüştün; bir gün olsun yalnız bırakmamıştın Nişabur'u yüzüstü. Koriyup kollamıştın. Uzaklardan bir tufan kabarmakta, her gün biraz daha yaklaşmakta [...] Yine aynısını yapar mısın? Temuçinin karşısına geçip kaşlarını çatar mısın?” (Derin, 2012, 27)

Moğol askerlerinin ayak seslerinin işitmeye başladığı bu kritik süreçte Sultan İbrahim'in korumacılık dilendiği Binalud dağı, âdeta şehrin muhafızı, onu düşmanlardan koruyan oldukça önemli bir kalkan görevi görür. Bu bağlamda en dikkat çeken şey, Binalud Dağı'nın romandaki olayların niteliğine ve figürün bakış açısına göre farklı anlamlarla yeniden şekillenip üretilmesidir. Zira ilkinde Hacı Bektaş'ın doğumuyla genişleyip aydınlanan mekân, Moğol tehdidi sebebiyle âdeta daralıp labirentleşir.

3. Şehrin Ekonomisi

3.1. Tarım ve Hayvancılık

Romanda nüfusu dış tehditlerden koruma işleviyle öne çıkan Binalud Dağı, Nişabur'un bulunduğu coğrafi konumu belirginleştirmenin yanında, şehir halkının ticarî faaliyetlerine de yön verir. Söz gelimi sosyo-ekonomisini tarım ve hayvancılığın belirlediği Nişabur'un dağlarında yoğun biçimde ziraat yapılır. Şehirde buğday pirinç, arpa gibi tahılların yanında, pamuk ve ipek üretimi de önemli yer tutar. Özellikle Sasaniler döneminde Çin'den alınıp 6. yüzyıldan itibaren Nişabur'da sistemli biçimde yetiştirilmeye başlanan ipek böceği, bu üretimdeki payın büyük bir bölümünü oluşturur. Nişaburlu kadınların dokuduğu ve oldukça rağbet gören ipekli kumaşlar, kervanlarla dünyanın bir ucundan diğer ucuna taşınır (Şahin - Arifoğlu, 2014, 370) Söz konusu gerçeklik romandaki en somut karşılığını, “Nişaburlu kadınların dokuduğu ipek, saburi kumaş, işlediği firuze, akik taşı kervanlarla dünyanın beri ucundaki Soğuk Denize, oradan da öteki ucundaki Yağmur Denizine değin taşındı.” (Derin, 2012, 49) şeklindeki sözlerde bulur. Zira bu cümle hem ticarî faaliyetlerin yoğunluğunu hem de bu yoğunluğun sebebi olan şehrin önemli konumunu fazlasıyla yansıtır.

Nehirler boyunca sulanan verimli arazisi, “güzel toprağı ve çok merhametli Tanrı'nın ona her şeyi bol olarak bağışlaması ile tüm dünyada emsalsiz” (Pırlanta, 2014, 986) bir yer olan Nişabur; ipek başta olmak üzere, pamuk, keten, yün gibi kumaşların üretildiği; büyüleyici güzellikte kilimlerin, halıların, seccadelerin dokunduğu, ticarî ve ekonomik faaliyetler bakımından da oldukça önemli bir merkezdir. Romanda, Hatem'in Büyük Pazar'dan beğenip aldığı elbiselik kumaş; Lokman Perende'nin “deve yününden dokunmuş ve Mevlevilikte sarığa karşılık gelen destarı” (Derin, 2012, 41); Hacı Bektaş'ın doğduğu evin zeminini süsleyen “Nişabur halıları” (Derin, 2012, 38) şehrin dokumacılık alanındaki ayrıcalıklı konumunu imleyen örneklerden sadece birkaçıdır.

3.2. Çarşı ve Pazar Yerleri

Nişabur, ticarî faaliyetler bakımından oldukça canlı bir şehirdir. Bu canlılık, şehrin zengin kültürünün yansıdığı çarşı ve pazar yerlerinden de anlaşılır. Mimarisi, kendine özgü ürünleri ve barındırdığı her kesimden insanıyla şehrin kimliği olan bu alanlar, ticarî yaşamın en etkin sahnesi olmanın yanında, birer sosyalleşme mekânıdır. Zira ürünlerin takasına dayanan bu sistemli aktarıma; duygular, düşünceler, bilgiler, öğretiler, kısaca koca bir kültür de içkindir. Bu açıdan bakıldığında *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli* romanının, beş aylık hamile olan Hatem ile kocası Sultan İbrahim'in şehrin kuzeyindeki Büyük Pazar'ı dolaşmalarıyla başlaması hiç tesadüf değildir. Zira çiftin alışveriş yaptığı bu sahne, hem şehirdeki ticarî faaliyetlerin merkezi olan Büyük Pazar'a hem de şehrin kültürü ve demografik yapısına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgiler barındırır. Buna göre Büyük Pazar, devasa genişlikteki bir meydanın dört bir tarafını çevreleyen birbirine bitişik küçük dükkânlardan oluşur. Tavanından saçaklar sarkan, şirin ve iç ferahlatıcı dükkânların büyüleyici güzelliği, üzerini süsleyen kenarları işlemeli, yöreye has rengârenk çadırlardan kaynaklanır. Bu çadırlar, pazarda alışveriş yapanlar için kavurucu yaz güneşinde gölgelik görevi görürken; kışın karlı ve yağmurlu günlerinde ise ıslanmalarını önleyen geniş bir şemsiyeye dönüşür (Derin, 2012, 19). Yüzleri meydana, sırtları kapalı çarşıya bakan Büyük Pazar'daki sıralı dükkânlar, ihtişamla yükselen dört büyük giriş kapısıyla birbirinden ayrılır. Kapıların ikisi güneyden kuzeye, diğer ikisi de doğudan batıya konumlanışlarıyla, Nişabur'un üzerinde bulunduğu doğu-batı, güney kuzey aksında uzanan önemli ticaret yollarını simgeler. Ticarî mallarının deposu konumundaki şehrin pazarları bu sayede, uzak diyarlardan gelen tüccarların da uğrak noktası olur. Nişabur'a uğramadan edemeyen tüccarlar, meydanın farklı köşelerinde bulunan direklerle atlarını, develerini bağlarken; bu direklerin kenarında bulunan, üzeri el dokuması çullarla kaplı divanları gündüz, getirdikleri malları sergilemek için "tezgâh", gece ise konaklamak için "istirahatgâh" (Derin, 2012, 18) olarak kullanır.

Farklı iş kollarından tüccarlar için Nişabur pazarlarını cazip kılan bir başka etken de ürünlerini saklayabilecekleri şekilde tasarlanmış özel konaklama mekânlarının şehirdeki varlığıdır. Çok sayıda tüccarı misafir edebilecek kapasiteye sahip bu tarz mekânlar, şehir merkezinin yanı sıra Nişabur'a bağlı birçok küçük yerleşim yerlerinde de varlık gösterir (Pirlanta, 2014, 998). Üstelik kervansaray, han, otel gibi bu tarz yerler, ürünlerin saklandığı depolar ya da tüccarların konakladıkları mekânlar olmanın ötesinde, mimarî açıdan da şehre bir düzen ve zenginlik kazandırmıştır.

3.3. Madenler

3.3.1. Firuze

Binalud Dağı, Nişabur'un ekonomisine sadece tarım ve hayvancılık alanında katkı sunmaz. Söz gelimi, rengi oldukça koyu olan bu dağın toprağından, mürekkep ihtiyacının bir kısmı karşılanır (Şahin - Arifoğlu, 2014, 367). Ayrıca, yeraltı ve yerüstü madenleri bakımından oldukça zengin olan şehrin çevresinde çok sayıda firuze ocakları bulunur. Nişabur'dan çıkarılan firuze taşı, işlendikten sonra İpek Yolu üzerinden diğer şehirlere ihraç edilir. Yumuşak ve oldukça hassas bir yapısı olduğu için "yağdan, hamamdan ve keskin kokulu nesnelere" korumak gerektiği söylenen

firuze taşının (Mustafa b. Seydî, 2019, 47-48) süt beyazı, yeşil, mavi gibi çeşitli renkleri vardır. Ancak bunların en kıymetlisi “gök mavisi” renginde olanıdır; bu renk ise sadece Nişabur’dan çıkarılır (Arifoğlu, 2013, 10). Bu nedenle şehir, “şehir-i firuze” olarak da anılmıştır. Divan şirinde mavi gözden ya da gökyüzünden bahseden beyitlerde anolojik bir unsur olarak kullanılan “firuze” sözcüğünün (Çorak, 2019, 860) “Nişabur” sözcüğüyle bir arada yer alışı da bunu destekler.² Dolayısıyla firuze, Nişabur’un hem doğal hem de kültürel mirası olarak, şehirle âdeta özdeşleşir. Bu özdeşlik, romanesk ortama da etkileyici biçimde yansır:

“Firuze taşını bilenler bilir [...] Nişabur’u görmeyen firuzeyi bilir mi? Bir taşın içini, içinin derinliğini, insanı kendi derinliğine çeken girdapları bilebilir mi? Taş bu! Taş insanı kendine çeker mi? Hem de Nişabur’un insanları kendine çektiği, kendine bağladığı gibi [...] Taş, taş taşımış. Ya insanı? Taş taşı, insan da insanı taşırdı. Bu böyle bilinirdi Nişabur’da.” (Derin, 2012, 26)

Uğur ve iyi talih gibi anlamlara gelen firuze, Farsçada *pîrûz* ya da *pîroz* şeklinde telaffuz edilir (Pırlanta, 2010, 336). Avrupa’ya Türkler tarafından götürülüp tanıtıldığı için Batılı dillerdeki karşılığı ise “Turkey stone”, yani Türk taşıdır. Nişabur’un zengin ocaklarından çıkarıldıktan sonra atölyelerde işlenerek ziynet eşyasına dönüştürülen firuze, seçkin kimseleri kendine âdeta hayran bırakır:

“Firuze, şehrin adıyla anılırdı. Nişabur’da çıkan firuze taşının üstüne daha taş tanıyan olmamış bu cihanda. Bunu Sultan İbrahim de bilir. Aile geleneğini işine de taşır, sürdürür. Bir yandan firuze taşını gümüşle buluşturur. [...] Firuze bu! Nerelere, hangi sultan eşlerinin parmaklarında nakış olmakta kim bilir? Hangi beylerin elbiselerinin dokumasında buluşmakta?” (Derin, 2012, 26)

Görüldüğü gibi firuze, sultan eşlerinin parmaklarını, beylerin elbiselerini süsleyen oldukça kıymetli bir taş olarak anılır. Romanda, Bektaş’ın babası Sultan İbrahim’in gümüşle buluşturup ziynet eşyasına dönüştürdüğü bu taş, sadece sultan ve eşlerini değil, mimarî yapıların zeminini de süsler. Zira, “Bir iki adım daha saldı ayaklarını firuze taşlı zeminde.” (Derin, 2012, 53) cümlesinden anlaşılacağı gibi, Bektaş’ın henüz altı yaşındayken ilk dinî bilgilerini edindiği Lokman Perende’nin ders verdiği medresenin zemini de firuze taşıyla kaplıdır.

3.3.2. Demir

Şehirdeki ticarî faaliyetler içerisinde bakır, gümüş, demir gibi yeraltı ve yerüstü madenleri önemli yer tutar. Nişabur ve çevresinden çıkarılan bu madenler içerisinde demirin daha yoğun bir iş kolu olduğu görülür. Bu maden sayesinde şehirde demircilik mesleği gelişmiş ve söz konusu iş kolu, tasavvuf erbabı kimseler de dahil olmak üzere, pek çok kişinin geçimini sağladığı bir mesleğe dönüşmüştür (Pırlanta, 2010, 335). Bu durumun somut olarak yansıdığı en önemli mekân, şehirdeki Demirciler Çarşısı’dır:

“Nişabur, kadim bir şehirdir. Giden demde Selçûkîyan soyu buraya yerleştiydi. Şehri payitahtı yaptı. Şehir, Selçûkîyan payitahtıyken ordugâh vazifesi gördü.

2. Söz gelimi Şeyh Galip’in, “Boyandı gök dere firuze dökdi derdinden/Hirâs saldı Nişâbüra leşker-i nigeñün” beytinde geçen bu iki sözcük, Muhammet Nur Doğan’ın da belirttiği gibi bu müşterek anlama karşılık gelir (Akt. Levent, 2019, 3351).

O demde çok sayıda demirci atölyesi vardı. İmdi neyse öyleydi. Atölyelerde, işlenen silahlar, kalkanlar, zırhlar, çakılar, kılıçlar leşkerinin elinde parladı, şimşek gibi.” (Derin, 2012, 49)

Görüldüğü gibi romanda, Selçuklular zamanına ait olduğu belirtilen Demirciler Çarşısı'nın silah yapımı sebebiyle yoğun bir faaliyet içinde olduğu anlatılır. Bu atölyelerde işlenen silahlar, kalkanlar, zırhlar, çakılar, kılıçlar geçmişte Selçuklu askerlerinin ellerinde şimşek gibi parlarken, Sultan İbrahim'in her geçen gün biraz daha yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında söylediği; “Peki, kırk yedi bölgenle sen karşı koyabilir misin Nişabur? Yüksek söveli on dört giriş kapını kapayabilir misin, her gün çalanlara? Dört bir yandan koşup sana gelenlere [...] Meydan okuyabilir misin, tek silahın olan ilminle, Temuçinin keskin, yassı kılıcına? Yoksa kaderine razı mı olacaksın? Diğerleri gibi boynunu büküp, talana göz mü yumacaksın?” (Derin, 2012, 27) şeklindeki sözler, 13.yüzyılın başında Nişabur'un elindeki tek silahın artık sadece “ilim” olduğunu vurgular.

4. Siyasi ve Kültürel Yapı

4.1. Şehrin Tarihi

Romanda şehrin tarihine yönelik önemli bilgiler, Keşiş Zemci'nin henüz altı yaşındaki Bektaş'a anlattıkları aracılığıyla aktarılır. Zemci'nin “Bu şehir ismini nerden aldı, bilir misin Bektaş?” (Derin, 2012, 47) sorusuyla başlayan sohbet, şehrin kuruluşundan demografik yapısına, eğitim ve kültür yaşamından burada yetişen önemli şahsiyetlere kadar, siyasî ve kültürel yapısına ilişkin bilgileri bütüncül biçimde okura sunmuş olur. Tarihi gerçekliğin diyalog yöntemiyle romana eklenmesi ise küçük bir çocuk olan Bektaş'ın meraklı soruları sayesinde bir konudan diğerine geçişi kolaylaştırır. Buna göre Farsçada *Nev-Şapur* yani “yeni ve güzel şapur” (Özgüdenli, 2007, 149) anlamına gelen Nişabur, 224 yılında Sasani Devleti'ni kuran Fars Kralı I. Ardeşir'in oğlu I.Şapur tarafından inşa edilmiştir. İdaresi altında yaşayan halka iyi davranan Kral Şapur, her inançtan insanı topraklarına kabul etmiş ve ülkesinin dört bir yanını inanç bahçesine çevirmiştir:

“Vaktiyle büyük bir kral vardı. O kral, memleketi, İranşehr toprağını yarattı. Bir de bir devlet kurdu. Herkes o devlete, Sasani dedi. O büyük kral, rahiplerin soyundan geliyordu. Cümle âlem ona, ‘Ardeşir’ dedi. İlk çocuğunu ‘Şapur’ diye çağırırdı. Bizim ahali, konuştuğu Fars dilinde ona, ‘Şapur’ dedi. Amma velâkin Arami dilinde ona ‘Şabur’ dediler. El âlem, atamız, genç kralı ‘Şabur’ diye çağırırdı. Kral Şapur, babası Ardeşir gibi güçlü kuvvetliydi. Kral olunca nice şehir kurdu. Kurduğu şehirlere kendi ismini verdi. Bişapur ile Nişabur bu şehirlere sadece ikisiydi. Roma zulmünden kaçan, toprağını bırakıp bu iki şehri yurt edindi.’

‘Biz de mi oradan geldik?’ diye sordu Bektaş.

‘O kadarını bilmem. Koskoca şehirde her yerden gelen var. Sen onu babana sor en iyisi.’ (Derin, 2012, 47-48)

Görüldüğü gibi, Roma zulmünden kaçanlar başta olmak üzere “her renge, her çiçeğe ardına kadar kollarını açıp” kucaklayan Nişabur, oldukça yakınında bulunan

ateşgede sebebiyle de Sasaniler döneminin en önemli inanç merkezlerinden biri olur. Ancak 651 yılında III. Yezdicerd, ilk İslâm Devleti ile girdiği mücadeleyi kaybedince Basra Valisi Abdullah Âmir'in yönetimi altına giren şehirdeki ateşgede yıkılır; yerine cami inşa ettirilir. İslâmiyet'in etkisiyle tasavvufun merkezi haline gelen Nişabur ilk kez Gazneliler zamanında Türklerin egemenliği altına girer (Özgüdenli, 2007, 149-150). Bölgede başlayan Türkleşme sürecinin oldukça silik yansıdığı romanda, Gazneliler ile Selçuklular arasındaki mücadeleye de yer verilir (Derin, 2012, 49). Dandanakan Savaşı'yla Selçukluların himayesi altına giren ve hemen her açıdan gelişen şehir, bu süreçte âdeta altın çağını yaşar. Selçukluların Nişabur ve çevresine kazandırdığı en büyük yenilik ise eğitim alanında olur. "Nizamiye Medresesi" adıyla kurdukları bu ilim evleri, o dönemde sadece bölgenin değil, aynı zamanda dünyanın da en modern eğitim kurumu haline gelir. Horasan'ın en ünlü âlimlerinin ders verdiği, İslâm dünyasının dört bir tarafından ilim öğrenmek isteyenlerin âdeta akın ettiği medreselerin (Pirlanta, 2012, 691) bu denli ün kazanmasında, Vezir Nizâmülmülk tarafından Nişabur Nizamiye Medresesi'ne mütevellî ve müderris tayin edilen Hoca Muhyiddin Muhammed b. Yahya'nın da büyük rolü vardır (Biçer, 2013, 280). Görüldüğü gibi eğitim merkezi olma yolunda büyük gelişmeler kat eden şehir, ilim ve edebiyatta ulaştığı yüksek seviye sebebiyle "dârü'l-ilm" olarak anılır (Öztürk, 2008, 146). Romanda Keşiş Zemci'nin Bektaş'la sohbet ettiği iç bölümün "İlim Kapısı" (Derin, 2012, 46) başlığını taşıyor oluşu da bu açıdan önemlidir.

4.2. Demografik Yapı

Nişabur; sosyal, siyasî, kültürel ve dinî özellikler bakımından birbirinden farklı medeniyetlerin karşılaşma alanıdır. Binalud Dağı'nın düşman saldırılarına karşı korunma üstünlüğü sağlaması, eteklerinin tarıma elverişli oluşu ve gerekli suya kolaylıkla ulaşılması gibi hayati öneme sahip koşulları barındırıyor oluşundan ötürü pek çok devletin egemenlik arzularını kabartan şehrin farklılıklardan beslenen çoğulcu yapısı, en açık haliyle din ekseninde şekillenen demografik yapıya yansımıştır. Nişabur'un Budizm, Maniheizm, Şamanizm ve Zerdüştlük gibi farklı inançların bir arada bulunduğu karma nitelikli demografik yapısı ise romanda âdeta bir karnaval ortamı şeklinde tasvir edilir:

"İslam'ın kılıç tutan kolu Harezmsah Devleti sınırları içinde bulunan Nişabur'da Şaman gelenekler toplum yaşamında öncelikli sırayı alıyordu. Her inanç mensubuna ait medrese, mektep, dergâh bulmak olasıydı. Şehrin bir ucunda Buda inancının öğretisi günlük yaşamı belirlerken, diğer ucunda Mani belirleyiciydi. Nüfusu milyonu aşan şehirde dolaşırken, çarşı pazar gezerken, her an her yerde bir Zerdüş'tle ya da bir Şamanla karşılaşılırdı." (Derin, 2012, 48)

13. yüzyıl başına ait bu betimsel çerçeve içinde kıyafeti bozuk gezgin dervişlerden, dünyadan el etek çekmiş rahiplere; kılık değiştirmiş Tanrı âşıklarından, fani dünyada gözü olmayan kalenderilere; tok gözlü abdallardan, kılı kırk yaran keşişlere kadar hemen her kesimden insan bulunur. Bu insanların hemen hepsi inancını, giydiği kıyafetle yansıtır. Söz gelimi "Buda rahipleri"; fikrî arınmaya ulaşmayı, nefislerini terbiye etmeyi seyyah olup yollara düşmede, yolu yordamı öğrenip ateşin korunda tutuşmada, gezgin olup aramada bulur. Bunu yaparken simgeleri olan yeşim taşından tespихlerini asla ellerinden düşürmezler. "Büyücüler" ise dur durak bilmeden dört bir

tarafından kol gezip şifa dağıttıklarını söyler; hastaların başında ardıçtan tütsü yakar; günlerce, haftalarca hatta aylarca hastanın başucunda bekler, ihtiyaç duydukları konaklama ve sıcak yemeği de bu yolla sağlamayı başarır (Derin, 2012, 48).

Halkın büyük çoğunluğunun tüccar ya da zanaatkârlardan oluştuğu Nişabur'un demografik yapısını şekillendiren gruplardan biri de Ahiler'dir. Türkçede (kardeş) anlamına gelen ve her türlü nefsi davranışı terk edip ötekini kendinden çok düşünmeyi ilke edinen Ahilik, şehirdeki farklı zümreleri bir arada tutan ve onlar arasında güçlü bağların oluşmasını sağlayan bir "harç" (Derin, 2012, 52) konumundadır âdeta. Dayanışma ve samimiyete dayalı bu örgütlenme, aynı zamanda bir eğitim ve öğretim ocağı olarak da işlev görmektedir.

4.3. İlim ve Âlim Yuvası Nişabur

Medreseleri, manastırları ve kütüphaneleriyle olduğu kadar, sufilerin eğitim gördüğü hankahlarıyla da ünlü olan Nişabur, gerçekten de bir ilim ve âlim yuvasıdır. Özellikle çocukların küçük yaşta yatılı olarak verildiği hankahlar, yeteneğine göre eğitime tabi tutulan öğrencilerin nefsinin yenmeyi, ruhun derinliğine ulaşmayı öğrendikleri yer olması bakımından oldukça önemlidir. Şehrin bu özelliği, Keşiş Zemci'nin Bektaş'a söylediği "O demden bu deme gelenden beri Nişabur şehri kimine göre 'İlim Kapısı' kimine göre 'Güneş Diyarı' idi. Kütüphanelerinin namı Buz Denizini bile aştı. Şimdi ilmin doruğunda, ışıyla etrafını aydınlatır." (Derin, 2012, 50) şeklindeki sözlerine de yansır. Zemci'nin anlattıklarını can kulağıyla dinleyen Bektaş da ilk bilgilerini Nişabur'da alır. Henüz beş yaşındayken medreseye kaydolan Bektaş'ın "deryasını arayan damla misali" (Derin, 2012, 43) çıktığı tasavvuf yolculuğundaki ilk rehberi, Lokman Perende'dir. Bektaş'ı, "ilim yuvamıza, tekkemize hoş geldin." (Derin, 2012, 42) sözleriyle karşılayan Lokman Perende, "Pir-i Türkistan" namıyla bilinen Hoca Ahmet Yesevi'nin halifelerinden biridir. Bu nedenledir ki Perende'nin öğretilerini gerçekleştirdiği Yol Evi, Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'teki şiirleriyle donatılmıştır. Tarihî roman yazarı, tarihî belgeleri rehber edinmek yerine tarihçinin malzemesini alıp bunları kendi zihninde eritir ve yeni bileşenler eşliğinde bilinmeyenler üzerine bambaşka bir kurgu oluştur (Çelik, 2002, 53). Dolayısıyla, bu romana dair tek çalışmayı yapan Gür'ün de vurguladığı gibi (2021, 162/164) Kemal Derin, Hacı Bektaş Veli'yi tarihî bir şahsiyet olarak işlemek yerine ideolojik bir bakış açısıyla yeniden kurgulamış ve onun Yesevi dervişi değil de İsmaili daisi olduğunu iddia etmiştir. Ancak romanda, Hacı Bektaş Veli ile Ahmet Yesevi arasındaki "organik bağım" silikleştirilmekle birlikte tümüyle koparılmadığı; aksine Bektaş'ın, hakikat yolculuğundaki dört kapının ilki olan şeriatı, onun öğretileri ışığında araladığı görülür. Romanda tüm ayrıntılarıyla tasvir edilen Yol Evi'nin kapısının üzerinde damarlı mermere siyah harflerle yazılan "İşbu yola ey kardeş Pirsiz girme!" (Derin, 2012, 54) şeklindeki sözün Ahmet Yesevi'ye ait oluşu da buna vurgu yapar. Hakikat yolculuğuna rehbersiz çıkmamak gerektiğini öğütleyen bu söz, bir üstada bağlanmadan deryaya dalan kişinin boğulacağını anlatması bakımından oldukça önemlidir. Bektaş da hocası Lokman Perende'ye bel bağlayarak girer bu yola:

"Avludaki topluluk, daha küçük olan, engince kapısının üzerindeki damarlı mermere siyah harflerle, 'İşbu yola ey kardeş Pirsiz girme!' yazılı odaya alındı. Bektaş ile hocası da içeriye alınanlardandı. Oda, uyandırılan چراğlarla

aydınlattığıydı: Dört duvara çakılan dört çirahman üstüne konulan kandillerle... Tavan oldukça yüksek, yerler pırıl pırıldı. Etraf ise apak... Odanın pencereden artakalan duvarları hikmetlerle süslüydü. Duvarın birinde asılı levhada,

‘Mey içerek, sema eyleyerek yürür olmalı,

Canı bedenden ayrı eyleyip yürür olmalı...’ hikmeti yazılıken, bir başka duvarda:

‘Pir-i Kâmil hizmetine belini bağla,

Sır şarabını içen âşık sırrı örter...’ yazılıydı.

Levhalara kazılı sözler, Pir-i Türkistan’ın sözleriydi. Müritleri hikmetlerini, nefeslerini ezbere bilip ezbere okurdu.” (Derin, 2012, 54)

Görüldüğü gibi Lokman Perende’den dinin zahirî yönüne ilişkin kural ve kaideleri öğrenen Bektaş, gönlünde âdeta taht kuran Keşiş Zemci’den dinledikleriyle de dinin batınî tarafına vakıf olur. Zemci’nin Bektaş’a söylediği, “Bak benim anlatacağım Perende Hâceninkine hiç benzemez! O din ile yorumlar. Bense, dünü bugünü, yaşadığımı, gördüğümü söylerim.” (Derin, 2012, 47) şeklindeki sözler, bu anlamda önem arz eder. Dolayısıyla Bektaş’ın Nişabur’daki “mektepli hâcesi” Perende, “alaylı hâcesi” Zemci’dir.

Yol Evi, sembolik olarak Bektaş’ın hakikat yolunda aşması gereken dört kapının ilki olan “şeriat”ı temsil eder. Zira şeriatın kelime anlamı “yol”dur. Manevî yolculuğun ilk durağı olan şeriat kapısını, Hoca Ahmet Yesevi’nin hikmetli sözünde vurguladığı gibi bir mürşide bel bağlayarak aralayan Bektaş, her şeyin başının “ilim” olduğunu, Hakk’a “öz”le bağlanmak gerektiğini burada öğrenir. Gösterdiği bazı kerametler sebebiyle Bektaş’ı, konuşan Kur’an anlamına gelen “kitab-ı nâtik” (Derin, 2012: 59) olarak nitelendiren Lokman Perende, “Yuvadan uçmanın vakti geldi. Benim testine dolduracağım su, bu kadar. Yeni pınarlar, yeni çeşmeler bulmalısın.” (Derin, 2012: 68) diyerek uğurlar. Yol Evi’nde öğreneceği bir şey kalmayan Bektaş, Nişabur’dan ayrılıp Anadolu’ya varana kadarki yol(culuğ)unda üç ayrı mekânda soluklanır. Bunlardan ilki olan Yokluk Evi, adından da anlaşılacağı gibi yokluğun sırrına erildiği, nefsin yenildiği, benliğin kırıldığı “tarikat” kapısını (Derin, 2012, 128-129); Bilgelik Evi, görünenin ardındaki görünmeyeni keşfedip insanın kendi özündeki Hakk’ı bulduğu “marifet” kapısını (Derin, 2012, 204-205); Gül Evi ise tüm insanları bir görmeyi, hiçbir insanı ve milleti ayıplamamayı, yetmiş iki millete bir nazarla bakmayı öğreten “hakikat” kapısını (Derin, 2012, 343/528) temsil eder. Hacı Bektaş, Yol Evi’yle başlayan hakikat yolculuğunda dört kapıyı da başarıyla geçtikten sonra Suluca Karahöyük’e gelir ve burada Meydan Evi adını verdiği kendi ocağını kurar (Derin, 2012, 480-481). Dolayısıyla ilk damlasını Nişabur’dan getirdiği ilmin nuru, Meydan Evi’nden yayılan bu ışıkla Anadolu’yu aydınlatır.

Nişabur, Hacı Bektaş Veli’nin yanı sıra İran edebiyatının önemli şair ve mutasavvıflarının yetiştiği bir yerdir. Zamanın tanınmış âlim ve edebiyatçıları kendisine çekerek önemli bir kültür merkezi haline gelen şehir, Gazneliler devrinden Moğol saldırısına kadar İmam Muvaffak-i Nişaburî, Hakîm Ömer Hayyam, Hasan-ı Sabbah, İmamü’l-Haremeyn Cüveynî, İmam Muhammed-i Gazzalî, İmam

Muhammed-i Yahya-yı Nişaburî, Şeyh Attar gibi tanınmış birçok şahsiyet yetiştirmiştir (Öztürk, 2008, 147). Bu isimlerden Ömer Hayyam'ın, *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz* romanında figür olarak yer aldığı görülür. Şehrin tarihini Bektaş'a anlatan Keşiş Zemci, Nişabur'un yetiştirdiği âlimlerden Ömer Hayyam'ı, astronomi alanında yaptıkları ve hemen herkesin hayranlıkla bahsettiği mezarıyla anar. Zemci'nin bu bağlamda söylediği “Bilir misin, yıldızlar bilgisinde zamanın yegâne âlimi: Çadircının oğlu Hayyam, yaklaşık bir asır evvel bu şehirde yaşıyordu. Hatta gündüz saklanan, gece dolaşan yıldızları ilk o gözlediydi. Rasathane bile kurduyu vaktiyle. Öylece günlerce mavi göğü seyre daldıydı.” (Derin, 2012, 49) şeklindeki sözler Hayyam'ın astronomi alanındaki önemini vurgularken; “Gömüldüğü yer silme ağaç, bağlık, bahçelik... Dolup taşmış gonca güller, çiçekler açıp etrafını şenlendirivermiş.” (Derin, 2012, 50) şeklindeki satırlar ise çiçek tarhları ve su cetvellerinin süslediği dillere destan mezarına yönelik önemli nitelemeler olarak dikkati çeker.

Romanda figür olarak yer alan isimlerden biri de Feridüttin Attar'dır. Bektaş'ın babası Sultan İbrahim, içinde Feridüttin Attar'ın da bulunduğu dost meclislerine ya da medrese sohbetlerine katılır (Derin, 2012, 37). “Sırr-ı Hakk” başlıklı bölümde ise şehrin Moğol askerleri tarafından yerle bir edilişi sırasında Feridüttin Attar'ın Nişabur meydanında, bir Moğol askeri tarafından acımasızca öldürülüşüne değinilir:

“Üçağızlı Çeşme Meydanının tam ortasında, çekik gözlü, kirpi saçlı, sarkık ince bıyıklı, seyrek sakallı tombul Moğol'un elinde, gür dalgalı sakallarıyla yaşlı biri can çekişiyordu. Seksen, doksan yaşlarındaydı. Açık, geniş, yassı alınlıydı. Ölümüne direniyordu. Leşker, bedenini yerlerde sürüyordu.”

Olanları gören ahali yerde toza toprağa belenen yaşlıya yaklaştı. İçlerinden azman olanı gırtlaktan,

‘Yo, yok! O değil!’ diye mırıldandı.

Bir başkası şiddetle karşı çıktı:

‘Olur mu, olur mu? Ta kendisi!’

Ahali, cesaretini topladı, yaklaştı öbür dünya yolcusuna. ‘Evet, o...’ dedi içlerinden biri. ‘Ta kendisi!’ (Derin, 2012, 70)

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı gibi şehir, 1221'de Moğol istilâsına maruz kalır. Romanda; çığlıkların göğü deldiği, bebeklerin uğultusunun dağları, taşları erittiği Nişabur'da, Feridüttin Attar da dahil olmak üzere, birçok cana kıyılır. Evlerin yıkılıp ateşe verildiği, âdeta bir enkaz yığına dönüşen şehirde üst üste istiflenen cesetler, saçaklara değin yükselir. Üçağızlı Çeşme Meydanı'nda kesik başlardan üç ayrı tepe yapılır. Tepelerden biri erkek, diğeri kadın ve çocuk, bir diğeryse kedi ve köpek başlarına aittir. Gece, yerini gün ışığına bıraktığında Nişabur'un dereleri, hendekleri, çayırları insan bedenleriyle dolup taşar. Cesetler toprağı örtmüş, kanlar yer altında sessizce akan pınarlara karışmıştır (Derin, 2012, 74). İstilâdan hemen önce ailesiyle birlikte şehri terk eden Hacı Bektaş ise romandaki nitelemesiyle “Güneş Diyarı, ışıklar seyrangâhı Nişabur”u (Derin, 2012, 79) ardında bırakıp, Anadolu'da sonlanacak yolculuğunu başlatır. Dolayısıyla, Horasan'ın biricik yıldızı Nişabur, maruz kaldığı sayısız istilâlara, zelzelere rağmen ışığından hiçbir şey kaybetmeden

parlamayı sürdürür. Hacı Bektaş Veli gibi yetiştirdiği çok sayıda âlim, bilgin ve din adamı sayesinde ışığını sınırlar ötesine taşımayı başarır.

Sonuç

Kemal Derin'in *Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz* adlı eseri, Hacı Bektaş hakkında yazılan romanlardan sadece biridir. Ancak onu ayrıcalıklı kılan en önemli özelliği, Hacı Bektaş'ı Anadolu'ya gelmeden önceki yaşamıyla da ele alışdır. Tarihî gerçekliğin menkıbevî olanla harmanlandığı roman bu yönüyle, Hacı Bektaş hakkındaki bilinmeyenlere kurmaca düzlemde de olsa, ışık tutma iddiası taşır.

Kasım 1208'de Horasan'da başlayan, Mart 1270'te Anadolu'da son bulan romandaki olaylar, az sayıdaki geriye dönüşlerin dışında kronolojik bakımdan düzenli şekilde ilerler. Zamanın çizgisel olarak ilerleyişi, içerik açısından hem Hacı Bektaş'ın yaşam yolculuğunu hem de bu yolculukta üzerinde ilerlediği hakikat yolunu temsil eder. Tarihî gerçekliği yeniden yorumlayıp aktaran yazar da okurdaki gerçeklik algısını pekiştirmek için romanını bu yol üzerinde adım adım ilerleyerek kaleme alır. Nişabur, Yezd, İsfahan, Şahdiz, Şiraz, Kazvin, Alamut, Laleş, Şam, Masyaf, Adana, Afşin, Amasya, Haraşna ve Suluca Karahöyük hattı üzerinde iz sürerek ilerleyen Derin'in bu yolculuğu, tarihî romanlarda fizikî bir çevreden ibaret olan mekânı, âdeta bir roman figürüne dönüştürür.

Mekânsal çeşitliliğiyle dikkat çeken romanda yazarın odaklandığı ilk yer, Nişabur'dur. Sahip olduğu jeopolitik konum sebebiyle pek çok devletin egemenlik arzularını kabartan bu şehri; coğrafî konumu, ekonomisi, siyasî ve kültürel özellikleriyle bütüncül olarak ele alan yazar, Bektaş'ın küçük bir çocuk olarak konumlandığı şehre yönelik tasvir ve canlandırmaları, yetişkinlerin bakış açısından sunmayı tercih eder. Bu anlamda Keşiş Zemci'nin şehre yönelik aktarımlarında, tarihî romanlara özgü biçimde, mekânın bir coğrafya parçası olarak ele alındığı görülürken; Sultan İbrahim'in bilincinden aktarılanlarda ise Nişabur, ete kemiğe bürünmüş psikolojik bir varlık olarak dikkati çeker. Bu noktada mekânın insanla olan sıkı ilişkisi devreye girer. Sultan İbrahim'in ruhsal açıdan yaşadığı değişimler, içinde bulunduğu coğrafyaya yansıyanlar aracılığıyla aktarılır. Ancak figür için âdeta sığınak olan mekân güvensiz hale geldiğinde, onları dışına çıkmaya zorlar. Dolayısıyla Bektaş, ilkinde bireysel olarak doğduğu Nişabur'u Moğol istilası sebebiyle terk ederken, toplumsal nitelikli ikinci bir doğum yaşar. Bu doğumun öncesindeki sancılı süreç, dayanılması mümkün olmayan acıların tohumlarını sınırlar ötesinde ekip büyüteceği, bilgi ve öğretilerin ışığıyla gittiği her yeri aydınlatacağı bir büyüme sağlar. Nişabur ise ilk bilgilerini edindiği, kimlik ve kişiliğinin temellerinin atıldığı önemli bir şehir olarak bu büyümede etkin rol oynar.

Kaynakça

Aktaş, Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. Ankara: Birlik Yayınları, 1984.

Arifoğlu, Yunus. VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.

Biçer, Bekir. "Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri". Tarih Okulu

- Dergisi. 6/16 (Aralık 2013): 263-287. <https://doi.org/10.14225/Joh330>
- Çelik, Yakup. “Tarih ve Tarihi Roman Arasındaki İlişki-Tarihi Romanda Kişiler”. Bilig. 22 (Haziran 2002): 49-68.
- Çetin, Osman. “Horasan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çorak, Reyhan. “Klasik Türk Şiirinde Mavi Göz”. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. 2/2 (Ağustos 2019): 845-868.
- Derin, Kemal. Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz. 2. Baskı, İstanbul: Destek Yayınevi, 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (Haz.). Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî “Vilâyet-nâme”. İstanbul: İnkılâpKitabevi, 1958.
- Gür, Murat. “Tarih ve Menkıbenin Ötesinde Bir Hacı Bektaş Veli Romanı: Şahdiz”. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 11/ Hacı Bektaş Veli Özel Sayısı (Aralık 2021): 162-178.
- Karaca, İsmail. “Tarihi Romanlarda Mekân-Coğrafya”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 34/34 (2006): 71-90.
- Korkmaz, Ramazan. “Romanda Mekânın Poetiği”. Edebiyat ve Dil Yazıları Mustafa İsen’e Armağan. ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam - Süer Eker (Ankara, 2007), 399-415.
- Levent, Sema. “Klasik Şerh Geleneğinden Modern Şerh Metoduna Yolculukta Sistemli, Çağdaş Bir Şârih Muhammet Nur Doğan”. Turkish Studies. 14/6 (2019):3341-3359.<http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.36897>
- Mustafâ b. Seydî. Cevher-Nâme-i Sultân Murâdî. haz. Sibel Murad. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2019.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Nişabur”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztürk, Mürsel. “Hacı Bektaş Veli’nin Yaşadığı Devirdeki Nişabur”. I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri. Ed. Alemdar Yalçın, vd. 285-288. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 1999.
- . Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- . “Hacı Bektaş Zamanında Nişabur’daki Kültürel Hayat”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 0/45 (Mart 2008): 145-153.
- . “Nevruz Nâme”. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi. 36/61 (Mart 2017): 149-182.https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000661
- Pırlanta, İsmail. Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur. Doktora Tezi,

Ankara Üniversitesi, 2010.

—. “Büyük Selçukluların Horasan’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 16/2 (Aralık 2012): 689-719.

—. “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”. Turkish Studies.9/4 (Bahar 2014): 985-1004.<http://dx.doi.org/10.7827/Turkish-Studies.7014>

Şahin, Haşim - Arifoğlu, Yunus. “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”. Akademik İncelemeler Dergisi. 8/3 (Temmuz 2014): 361-387.

Tekin, Mehmet. Roman Sanatı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.

Yetkin, Suut Kemal. Denemeler. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.